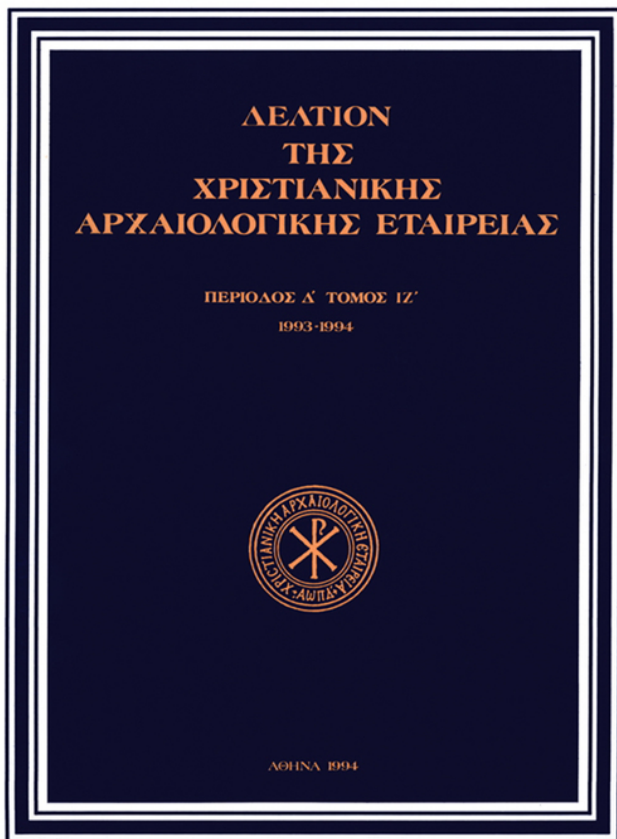

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1087](https://doi.org/10.12681/dchae.1087)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1994). Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 25–36. <https://doi.org/10.12681/dchae.1087>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής,
Δερβενοσάλεσι

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 25-36

ΑΘΗΝΑ 1994

Χ. Μπούρας

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ, ΔΕΡΒΕΝΟΣΑΛΕΣΙ

Τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, ἄν καί ἔγινε ἀπό μακροῦ τό ἀντικείμενο μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, δέν ἔχει ἀκόμα παρουσιασθεῖ μέ τήν πληρότητα πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά προβληθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική του ἀξία. Πολλά στοιχεῖα παραμένουν χωρίς ἐπαρκῆ τεκμηρίωση καί αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἐρήμωση, τήν μακρά ἐγκατάλειψη καί τό δυσπρόσιτο τῆς θέσεως τῆς μονῆς. Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος, ἤδη ἀπό τό 1935, ἀφιέρωσε στήν Ζωοδόχο Πηγή μιᾶ μικρή πραγματεία¹, πλήν ὅμως ἐξέλαβε τόν εὐρύχωρο νάρθηκα (ἡ λιτή) ὡς νεωτερικῆ ἀνακατασκευῆ καί ἄφησε ἀνεξέταστα τυπολογικά καί μορφολογικά ζητήματα, ὅπως καί τά περισσότερα ἀπό τά γλυπτά του. Ἡ δεύτερη δημοσίευση², μετά ἀπό σαράντα καί πλέον χρόνια, εἶχε ὡς στόχο τόν τυπολογικό σχολιασμό τοῦ νάρθηκος μετά ἀπό τήν ὑπόδειξη ὅτι ἦταν σχεδόν ἀκέραιος καί ὅτι χρονολογεῖται στό τέλος τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου³. Δέν ἀποσκοποῦσε στήν ἐξάντληση τοῦ θέματος. Ἡ καταστροφή τοῦ κυρίως ναοῦ παλαιότερα καί οἱ σοβαρές ἀλλοιώσεις πού ἔγιναν στήν λιτή ἀπό τούς ἐντοπίους τό 1890, ὅταν τήν μετέτρεψαν σέ αὐτοδύναμη ἐκκλησία (Εἰκ. 1), ὑποβάθμισαν τήν ἀξία τοῦ μνημείου. Δέν μποροῦν ὅμως νά δικαιολογοῦν ἀκόμα τήν παραγνώριση τῆς σημασίας του γιά τήν μεσοβυζαντινὴ ἐλλαδικὴ ναοδομία.

Ἀνάγνωση τῆς μελέτης Ὁρλάνδου ἀρκεῖ γιά νά κατατοπισθεῖ κανεὶς ὡς πρὸς τήν διάταξη τῆς μονῆς καί τήν γενικὴ κατάσταση τοῦ καθολικοῦ τῆς. Εἶναι ἄγνωστο πότε κατέρρευσε ὁ κυρίως ναός καί ἔγινε ἡ διαρπαγὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ του ὑλικοῦ, μιᾶ ἐπιγραφὴ ὅμως στήν νεωτερικὴ ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς μονῆς⁴ δίνει τήν χρονολογία τῶν κακοτέχνων ἀποκαταστάσεων τῆς λιτῆς (Εἰκ. 2), οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τό καμαροσκέπαστο ἱερό, τό θολωτὸ μέρος τοῦ τρούλλου, καθὼς καί τμήματα τῶν τοίχων, ἰδίως τοῦ νοτίου καί τοῦ δυτικοῦ. Κατὰ τήν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματώθηκαν τόσο στίς συμπληρώσεις τῶν τοίχων τῆς λιτῆς ὅσο καί στόν περίβολο πού κτίσθηκε ἔνδεκα χρόνια ἀργότερα. Προσεκτικὴ παρατήρηση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τῆς λιτῆς ἐπιτρέπει τήν διάκριση μεταξύ τῶν ἀρχικῶν τους τμημάτων καί τῶν ἀνακατασκευασμένων, παρά τό γεγονός ὅτι στά τελευ-

ταῖα ἐνσωματώθηκε μεγάλο μέρος τοῦ παλαιοῦ ὑλικοῦ. Κατὰ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ὅταν ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος μελετοῦσε γιά πρώτη φορά τήν μονή, τά λείψανα τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἔκαναν δυνατὴ τήν σχεδίαση τῆς κατόψεώς του⁵. Τά ἴδια στοιχεῖα ἐπιτρέπουν καί σήμερα ὀρισμένες στοιχειώδεις παρατηρήσεις καί μετρήσεις. Ἔτσι, το μεταξόνιο τοῦ κεντρικοῦ τετρακιοῦ εἶναι 3,30 μ. καί, λαμβανομένου ὑπ' ὄψη τοῦ πλάτους τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιόνων του⁶, ἡ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου τοῦ τρούλλου περιορίζεται σέ 3,30 - (0,30 × 2) = 2,70 μ. περίπου. Ἐξ ἄλλου τό ὕψος τῶν κιόνων (τό ὁποῖο ὑπολόγισε ὁ Ὁρλάνδος) ἦταν 3,40 + 0,32 = 3,72 μ., ἐνῶ τό γενικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 7,20 μ. περίπου.

Οἱ χαράξεις τριγωνισμοῦ⁷ στήν κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἐκκλησίας μποροῦν νά μᾶς δώσουν μέ ἱκανοποιητικὴ προσέγγιση τίς γενικὲς διαστάσεις τῆς: τό μέγιστον ὕψος τῶν ἐσωραχίων τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ θά

1. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μονῆ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 161-178. Προηγουμένως ὁ Ὁρλάνδος εἶχε παρουσιάσει τόν λουτρῶνα τῆς μονῆς (Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1927, σ. 59).

2. Ch. Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single-Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), σ. 22-25.

3. Τὴν χρονολόγησι στόν 12ο αἰῶνα δέχεται καί ὁ Μ. Χατζηδάκης (ΙΕΕ, Θ', 1979, σ. 397). Τὴν παλαιὰ χρονολόγησι τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου στόν 13ο αἰῶνα δεχόταν καί ὁ Α. Πασσαδαῖος (ΑΕ 1971, σ. 48 σημ. 3).

4. Ἡ ἐπιγραφὴ, σέ ἡμικυκλικὴ πώρινη πλάκα, μεταγράφεται:

Συνδρομαὶ Δερβενοσαλεσίου καὶ λοιπῶν

Ἄκρ. Ν. Ἄπ. Κλσ. Μ.

Νιψοανομηματομημονανοσιν

Ὁ ναός ἐκτίσθη τῷ 1890. Ἡ δὲ μάνδρα

τῷ 1901 Ἐπιτροπο(ς) Μ. Τσεβᾶς.

Παπ(ά) Μελέτης Γ. Δο. Γεώργιος).

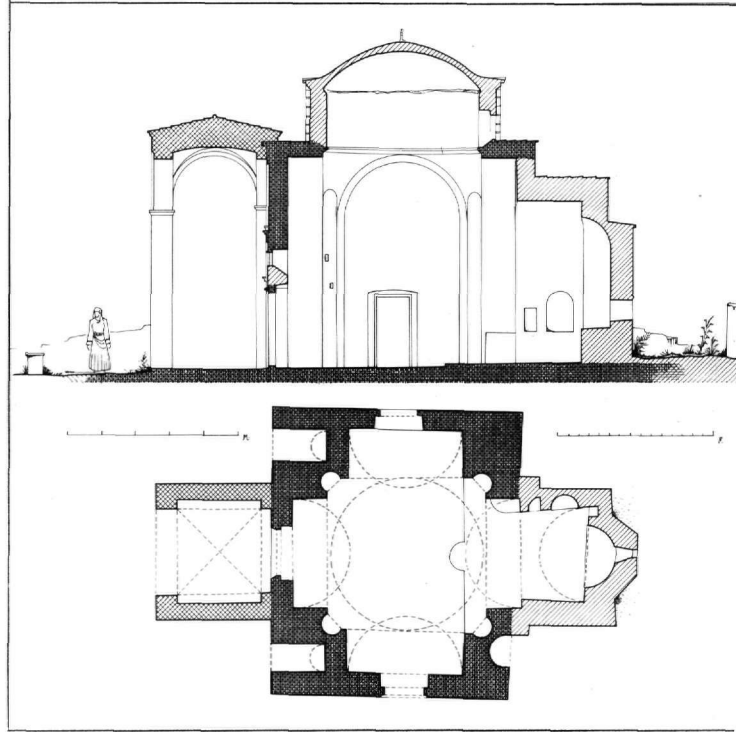
5. Βλ. ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 162, 163, εἰκ. 2.

6. Οἱ ἄνω ἐπιφάνειες τῶν δύο ἀπὸ τούς κίονες εἶναι 62 × 43 καί 63 × 38,2 ἐκ. Εἶναι λογικὸ νά δεχθεῖ κανεὶς τὴν ἔδραση τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου στά 60 ἐκ.

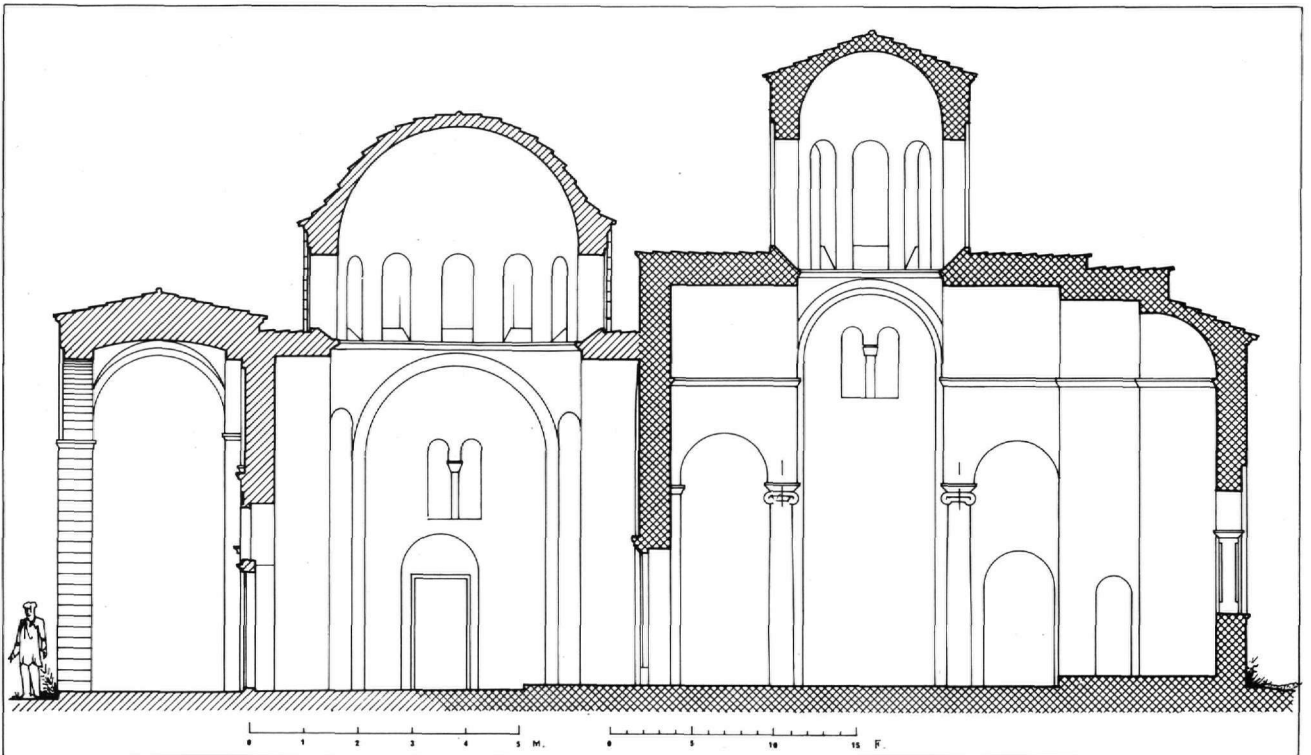
7. Βλ. Ν. Mutsopoulos, Harmonische Bauschnitte in den Kirchen von Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland, ΒΖ 55 (1962), σ. 274-291.

Εικ. 1. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Γενική άποψη του εξωνάρθηκος-λιτής από τά βορειοανατολικά.

Εικ. 2. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Κάτοψη και τομή της λιτής στην υπάρχουσα κατάσταση.

ήταν περίπου $2 \times 3,72 = 7,44$ μ. και αν τό ύψος του τρούλλου από την στεφάνη έως τό κλειδί του ήταν α, τότε θά ίσχυε ή σχέση $2,70:7,30 = \alpha:(\alpha+7,44)$. Αύτη μᾶς δίνει ύψος τρούλλου 4,36 και συνολικό ύψος του από τό δάπεδο $7,44+4,36 = 11,80$ μ. περίπου.

Τά μεγέθη αὐτά ὀδηγοῦν στήν κατά μήκος τομή τῆς Εἰκ. 3. Σέ αὐτήν ὑπάρχουν καί ὀρισμένα στοιχεῖα αὐθαίρετα (ὅπως τά παράθυρα τῆς βορείας κεραίας καί τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τό ὕψος τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος μεταξύ προθέσεως καί βήματος καί ἡ μορφή ἐξωτερικῶς τοῦ τρούλλου), πλὴν ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι τό ἐξεταζόμενο καθολικό εἶχε μᾶλλον ψηλές τίς γενικές του ἀναλογίες. Ὅπως φαίνεται στήν τομή, τά σχετικῶς μεγάλα ὕψη τοῦ καθολικοῦ βρίσκονταν σέ ἀρμονική σχέση πρός ἐκεῖνα τοῦ μεταγενεστεροῦ νάρθηκος (ἢ λιτῆς), τοῦ ὁποῦ τοῦ ἀρχικό ὕψος ὑπολογίζεται μέ βεβαιότητα. Παρέμενε δηλαδή κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς συνθέσεως ὁ τρούλλος τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὅπως εἶχε δείξει ὁ Ὀρλάνδος⁸ στήν θέση τοῦ νάρθηκος-λιτῆς προϋπήρχε ἕνας ἄλλος (πιθανότατα σύγχρονος μέ τόν κυρίως ναό) πού κατεδαφίσθηκε καί τοῦ ὁποῦ μοναδικός μάρτυς εἶναι ἕνα μαρμαροθέτημα στό δάπεδο, σωζόμενο κατά χώραν⁹. Ὁ νέος νάρθηξ, ἀρκετά γνωστός ἀπό τό δημοσίευμα¹⁰ τοῦ 1979, μετασκευασμένος, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, σέ αὐτοδύναμη ἐκκλησία, εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐλάχιστα παραδείγματα ψευδο-οκταγωνικῶν μνημείων στήν Ἑλλάδα. Ἐχει τετράγωνο τόν ἐσωτερικό χώρο στόν ὁποῖο κυριαρχεῖ ὁ κατακόρυφος ἄξων καί ἕνα ἐντυπωσιακό πυλῶνα¹¹, στεγαζόμενο μέ σταυροθόλιο πού δεσπάζει στήν δυτική του πλευρά. Ἀλλά, προκειμένου νά μελετηθεῖ τό μνημεῖο καλύτερα καί νά δικαιολογηθοῦν οἱ ἀναπαραστάσεις τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, εἶναι ἀπαραίτητο νά περιγραφοῦν τά μέρη του καί κυρίως νά γίνει διάκριση τῶν αὐθεντικῶν του τμημάτων ἀπό τίς ἀνακατασκευές τοῦ 1890.

Ὁλόκληρη ἡ ἀνατολική πλευρά, ἡ ὁποία εἶχε καταρρεύσει μαζί μέ τόν κυρίως ναό, εἶναι νεωτερική. Ἀντιθέτως ἡ βορεία πλευρά σώζεται ἀρκετά καλά ἕως τό ὕψος τῶν γενέσεων τῶν τοξυλλίων τοῦ διλόβου (;) παραθύρου τῆς κεραίας της, τό ὁποῖο εἶναι φραγμένο μέ κοινή τοιχοποιία. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀετώματος ψηλότερα εἶναι νεωτερική, ἀκολουθεῖ ὅμως τό ἀρχικό σχέδιο. Ἡ βορεία εἴσοδος διατηρεῖ τό ἐλαφρά ὀξυκόρυφο τόξο της παρά τήν ταπείνωση τοῦ ἀνωφλίου της κατά 35 ἐκ. περίπου καί τά μαρμάρια στοιχεῖα τοῦ θυρώματός της, πού σώζονται σέ ὀλόκληρο τό ὕψος τους, ἔχουν ἐλαφρά μετακινηθεῖ¹². Ἀντιστοίχως, ἡ βορεία πλευρά τοῦ πυλῶνος ἔχει ἀνακατασκευασθεῖ μέ τά ἀρχαῖα ὑλικά στό ἀνώτερο τμήμα της, τό ψηλότερο ἀπό τόν λοξόμητο πώρινο κοσμητή της. Στήν δυτική ὄψη (Εἰκ. 5) ἡ θύρα τῆς εἰσόδου διατηρεῖ

τό μαρμάρινο θυρώμα της, τό ἡμικυκλικό ὅμως ὑπερθυρο ἀνοίγμα ἔχει τοιχισθεῖ ἀφήνοντας ἕνα μικρό τετράγωνο παράθυρο. Ἐνα τμήμα τοῦ διπλοῦ τόξου τοῦ πυλῶνος, δεξιά τοῦ εἰσερχομένου, τό ὁποῖο διατηρεῖται ἄθικτο μέ ὀμόκεντρο ζώνη ἀπό δισέφυλον (γνωστό ἤδη στήν βιβλιογραφία)¹³, μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀνακατασκευή στό ἀνώτερο τμήμα ἦταν ἐκτεταμένη, ἀλλά

Εἰκ. 4. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἴωνικό κιονόκρανο μέ ἐπίθημα, ἑνός ἀπό τούς κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ.

καί ὅτι ἀκολούθησε τήν ἀρχική μορφή. Φαίνεται μάλιστα ὅτι σέ μέγιστο ποσοστό χρησιμοποιήθηκε τό παλαιό ὑλικό. Στήν θέση ὅμως τῶν δισέφυλων ἡ ζώνη ἀπαρτίσθηκε ἀπό μικρά κομμάτια τούβλου, τά ὁποῖα σχηματίζουν ψαροκόκαλο¹⁴. Τόν πυλῶνα ἐπιστέφει λοξόμητο πώρινο γείσο ἀπό τά παλαιά μέλη πού ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν. Τά ἐκατέρωθεν τοῦ πυλῶνος τμήματα τῆς προσόψεως διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση.

8. Εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 171.

9. Ὁ.π., εἰκ. 2, 8α καί 9 (μαρμαροθέτημα γ).

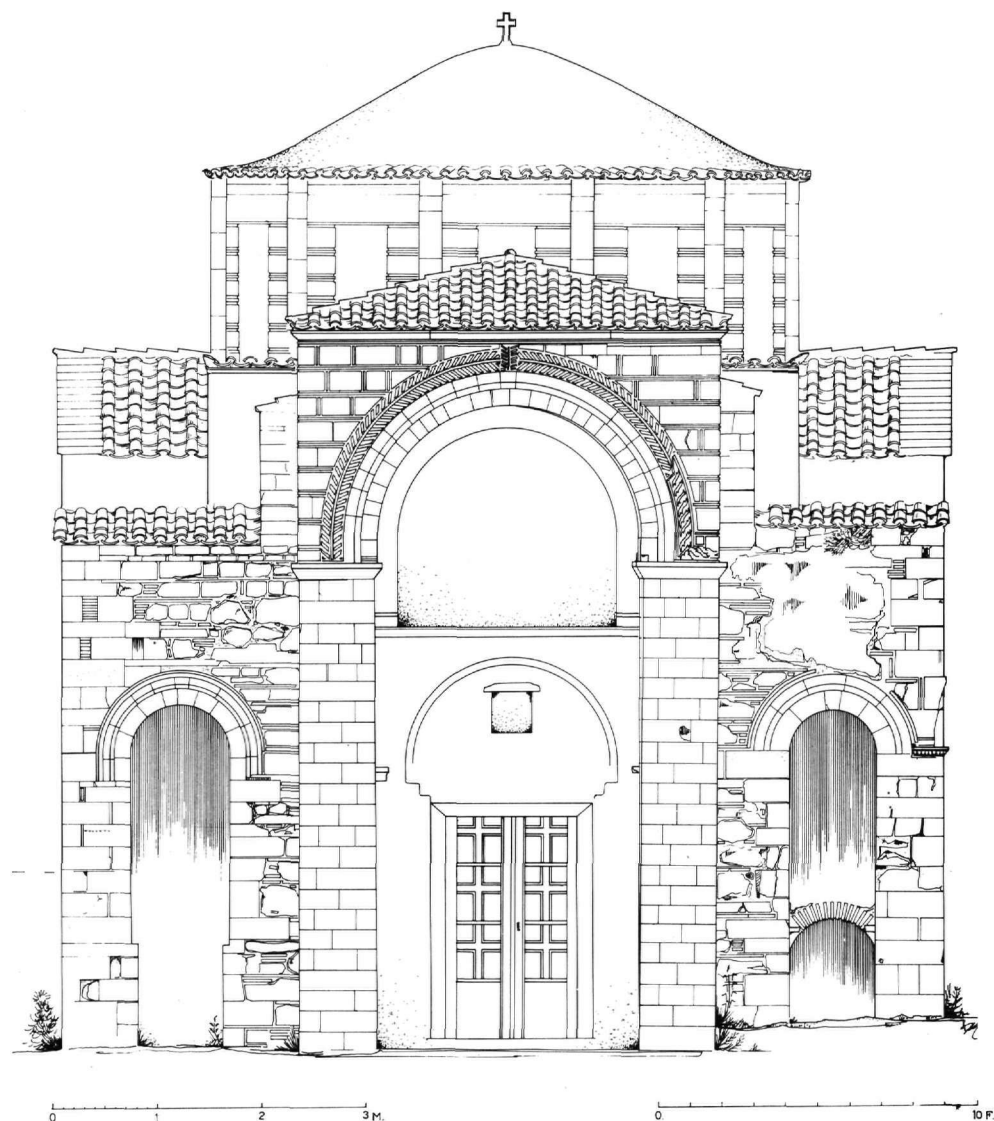
10. Βουγας, ὀ.π. Κάτοψη καί τομή τοῦ νάρθηκος στήν σημερινή του κατάσταση δίνει ἡ εἰκ. 1 στήν σ. 23 καί ὄψη ἡ εἰκ. 2 στήν σ. 24.

11. Ὁ Ὀρλάνδος (ὀ.π., σ. 170) θεώρησε τόν πυλῶνα προσθήκη τοῦ 1890. Τήν αὐθεντικότητά του διεκρίνε πρῶτος ὁ Π. Βοκοτόπουλος, Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 140.

12. Στό νεωτερικό κατώφλι τῆς εἰσόδου ἔχει ἐνσωματωθεῖ ὀκταγωνικός πεσσίσκος τέμπλου ἀπό verde antico.

13. ΔΧΑΕ, περ. Δ - τ. Θ' (1977-79), πίν. 6.

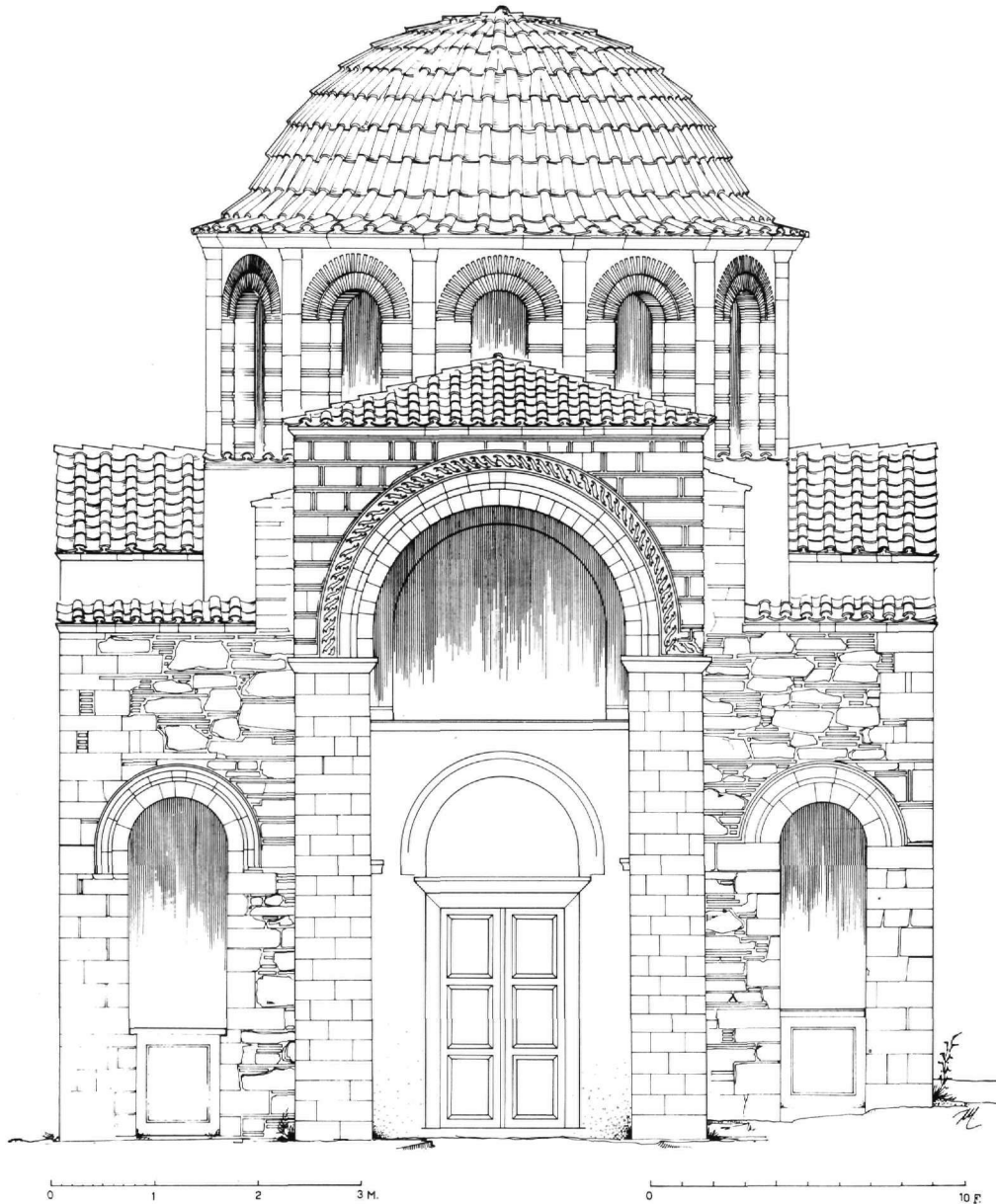
14. Τό θέμα δέν εἶναι ἄγνωστο σέ βυζαντινά μνημεῖα. Βλ. Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988, σ. 166, 296 σημ. 540 καί Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναός τοῦ Ἁγ-Λέου στό Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 156, 157. Στήν περίπτωσή μας τό κόσμημα εἶναι σαφῶς νεωτερικό.

Εικ. 5. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Πρόσοψη της λιτής. *Υπάρχουσα κατάσταση.

Τό κεντρικό τμήμα τῆς νοτίας ὀψεως ψηλά εἶχε πέσει καί ξανακτίσθηκε. Ἐδῶ δέν διακρίνεται οὔτε ἴχνος τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου τῆς κεραίας, παρά τό ὅτι τά ἄκρα τῆς δεξιᾶ καί ἀριστερά σώζονται ἀρκετά καλά. Τό γείσο εἶχε ἐξαφανισθεῖ. Ἐνα νεωτερικό παράθυρο, μιά ὀρθογώνια πλάκα μέ πλαίσιο¹⁵ καί ἕνα ἡλιακό ὥρο-λόι¹⁶ στολίζουν τήν κεραία. Τά μαρμάρινα μέλη τοῦ

θυρώματος διασώζονται, φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπό τήν ἀρχική τους θέση. Τέλος, στήν νοτία πλευρά τοῦ πυλῶνος τμήμα τῆς πλινθοπερικλεί-στου τοιχοποιίας τῆς ἄνω ζώνης ἔχει ξανακτισθεῖ¹⁷ καί τότε ἐνσωματώθηκαν σέ αὐτό τρία θραύσματα μέ ἀνά-γλυφες παραστάσεις, γιά τά ὁποῖα θά γίνει καί πάλι λόγος¹⁸.

Είκ. 6. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Πρόσοψη της λιτής. 'Αναπαράσταση.

Οί σχετικώς έκταταμένες έξωτερικές καθαιρέσεις και άνακατασκευές του 1890 φαίνεται ότι δέν έφθασαν στό έσωτερικό του νάρθηκος-λιτής, τό όποιο διατηρείται πολύ καλά. Ναί μέν τά πλάγια άνοιγματα, θύρες και παράθυρα, έχουν ύποστει άλλοιώσεις ή έχουν τοιχισθει, οί θόλοι όμως, καθώς και ή στεφάνη του τρούλου (στά 6,47 έως 6,62 μ. από τό δάπεδο) διατηρούνται

15. Δίνει την έντύπωση έπιγραφής, χωρίς νά είναι.

16. Βλ. ΑΒΜΕ Α' (1935), είκ. 13, σ. 170.

17. Τά μεγάλα κομμάτια πωρολίθου έχουν άντικατασταθει μέ μικρότερα και τά βυζαντινά τουβλα μέ νεωτερικά, παχύτερα και στρεβλά.

18. Τά μεταξύ τους κενά κλείνονται μέ όριζόντια τουβλα, σαφώς νεωτερικά. Οί παρατηρήσεις του Γ. Βελένη ('Ερμηνεία του έξωτερικού διακόσμου στην βυζαντινή άρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 24) δέν έχουν νόημα έν προκειμένω.

Εικ. 7. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Δύο ειδών τοιχοποιίες στην νοτιά πλευρά του πυλώνας.

σέ άριστη κατάσταση. Ψηλότερα σώζεται σέ σημαντικό ύψος τό τύμπανο του δωδεκαπλεύρου τρούλλου. Κατά τίς έπισκευές του 1890, προκειμένου νά δημιουργηθεί ένιαία και άσφαλής έδραση γιά ένα νέο σφαιρικό θόλο (σέ άντικατάσταση του άρχικού που είχε πέσει) καταστράφηκαν τά τόξα των παραθύρων έως τίς γενέσεις τους και έπακολούθησε πλήρωση των άνοιγμάτων τους¹⁹ μέ κοινή τοιχοποιία από βάθος 5 περίπου εκατοστών από τήν έξωτερική έπιφάνεια. Τά άνοιγματα τους διαγράφονται έτσι μέ σαφήνεια. Μικρές προχωρήσεις σέ ένιαία περίπου όριζοντία στάθμη πάνω από τά γεμίσματα των παραθύρων δίνουν τήν έντύπωση εύθυγράμμων άνωφλίων²⁰, αλλά έγιναν γιά νά μπορέσει νά όλοκληρωθεί τό πάχος του τυμπάνου και νά δημιουργηθεί ψηλότερα, έξωτερικά μέν ένα ύποτυπώδες γείσο, έσωτερικά δέ ή έδραση τής χαμηλωμένης νεωτερικής άσπίδος, τό κλειδί τής όποιας φθάνει σέ ύψος 9,30 μ. από τό δάπεδο²¹.

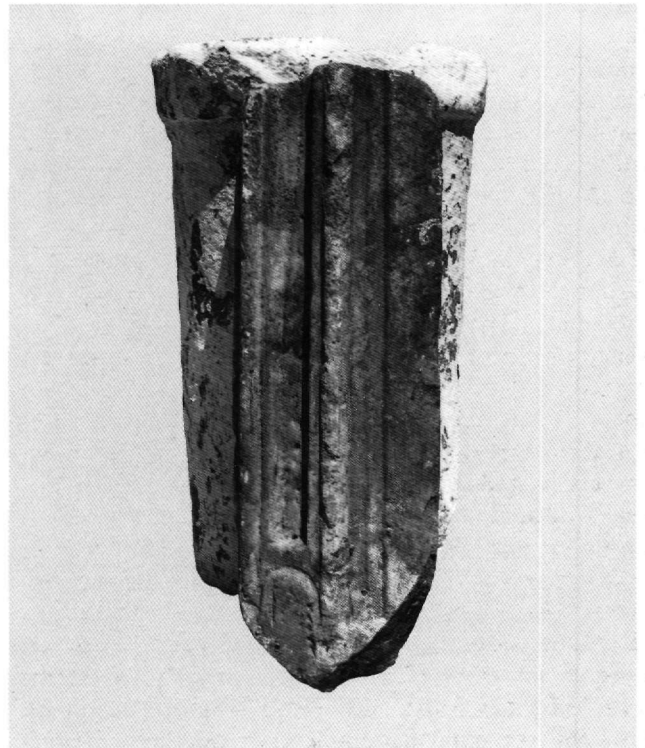
Παρά τίς παραμορφώσεις και τά νεωτερικά «πεταχτά» έπιχρίσματα ή έξωτερική μορφή του τρούλλου διατηρεί τό ένδιαφέρον τής: στίς γωνίες έχει ήμικίονες τούς όποιους άπαρτίζουν πώρινοι μικροί σφόνδυλοι και στά μετακίονια, όπου άνοίγονται τά παράθυρα, έπιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Δέν σώθηκε όμως πουθενά τό άνω πέρας ήμικίονος ούτε τό όριζόντιο γείσο.

Γιά τίς άναπαραστάσεις του νάρθηκος-λιτής των Εικ. 3 και 6 έγινε ή παραδοχή ότι ή γένεση του ήμισφαιρίου του τρούλλου γινόταν ψηλότερα από τά έξωρράχια των τόξων των δώδεκα παραθύρων και αυτό διότι έτσι ή κατασκευή θά ήταν πολύ άπλούστερη και εύκολότερη²². Μέ τήν γένεση των τόξων των παραθύρων στά 7,94 μ. από τό δάπεδο θά πρέπει τό κέντρο χαράξεως του ήμισφαιρίου νά έφθανε στά 7,94 μ. και τό

Εικ. 8. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Μικρό θωράκιο ένσωματωμένο πάνω από τήν είσοδο τής λιτής.

Εικ. 9. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Θραύσμα από όρθοστάτη μαρμαρίνου θυράματος.

συνολικό ύψος του κλειδιού του στά 10,60 μ. περίπου. Τά διπλά έξωτερικά τόξα των παραθύρων αποτελούν επίσης μίαν υπόθεση.

Τό σημερινό άνω μέρος του πυλώνα, πού έχει αὐτοτελή τήν στέγη, χωρίς ἀμφιβολία διατηρεῖ, μετά τίς ἐπισκευές τοῦ 1890, τήν παλαιότερη μορφή του. Δέν μπορεῖ ὅμως κανείς νά ξέρει ἂν ἀρχικῶς δέν ὑψωνόταν ψηλότερα ἀπό τό λοξόμητρο πώρινο γείσο του μέ τήν

κτονική. Ἡ ἐξαφάνιση τῶν πλακῶν πού κάλυπταν καί διαμόρφωναν τήν ὄψη τῶν τάφων μᾶς στερεῖ τήν δυνατότητα ἐρμηνείας τους. Ἐνα ἀνάλογο παράδειγμα ἀπαντᾷ ἀρκετά ἀργότερα (ἀλλοιωμένο δυστυχῶς σήμερα ἀπό τίς τουρκικές μετασκευές) στό παρεκκλήσιο τῆς Παμμακαρίστου στήν Κωνσταντινούπολη²⁹, ὅπου δύο σαρκοφάγοι, τίς ὁποῖες συνόδευαν ἐπιγραφές καί πορτραῖτα, πλαισίωναν τήν εἴσοδο τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰκ. 10. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Τρία θραύσματα ἐπιστυλίου τέμπλου, ἐνσωματωμένα στόν πυλῶνα τῆς λιτῆς.

μορφή πύργου-κωδωνοστασίου, πού δέσποζε στήν ὄλη σύνθεση.

Στά τυπολογικά ζητήματα σχεδόν τίποτα δέν έχει κανείς νά προσθέσει στά ἤδη γνωστά²³. Ἐνα νεώτερο δημοσίευμα γιά τόν κατεστραμμένο ναό τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος στή Σηλυβρία²⁴ ἐπιβεβαιώνει τήν καταγωγή τῶν μεσοβυζαντινῶν μονοχῶρων ὀκταγωνικῶν ναῶν (ἀμέσως σχετιζομένων μέ τούς ψευδο-ὀκταγωνικούς) ἀπό τήν Πρωτεύουσα καί συμβάλλει στήν κατανοήση τοῦ ζητήματος.

Ἡ υπόθεση πού διατυπώθηκε ὡς πρός τόν πυλῶνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὅτι ὑψωνόταν σέ πύργο κωδωνοστασίου (ἢ τουλάχιστον εἶχε προγραμματισθεῖ νά γίνει κωδωνοστάσιο), βασίζεται στό τετράγωνο σέ κάτοψη σχῆμα του καί στήν κατά τόν ἄξονα τοῦ ναοῦ θέση του. Οἱ τελευταῖες ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν κωδωνοστασίων στό Βυζάντιο²⁵ ἐνισχύουν τήν υπόθεση, ἐνῶ ἡ πρῶμην χρονολόγησή του στόν 12ο αἰῶνα δέν θά ἀποτελοῦσε κώλυμα: Τόσο ὁ πύργος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ὁμορφοεκκλησιᾶς²⁶ ὅσο καί ὁ μαρτυρούμενος σέ μετόχι τῆς μονῆς τῶν Λέμβων²⁷ (καί οἱ δύο πυλῶνες μετά πύργου) ἀνήκουν στήν ἴδια ἐποχή.

Ἡ διαμόρφωση τῆς προσόψεως τῆς λιτῆς μέ δύο τάφους ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου μαρτυρεῖ προθέσεις προβολῆς τῶν κτητόρων, ὅπως ἤδη σημειώθηκε²⁸, ἀσυνήθιστες στήν μεσοβυζαντινὴ ἑλλαδικὴ ἀρχιτε-

19. Πλήν ἐνός, τοῦ ἀνατολικοῦ, στό ὁποῖο δημιουργήθηκε μικρὸ ἀνοιγμα.

20. Βλ. Βοκοτόπουλος, ὀ.π., σ. 164, σημ. 2.

21. Βλ. σχέδιο τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως εἰς ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), εἰκ. 1, σ. 23.

22. Δεδομένου ὅτι ἀποφεύγονται οἱ διεισδύσεις ἡμικυλινδρικών θόλων στό ἡμισφαίριο. Παρά ταῦτα, σέ ὀρισμένα μεγάλα μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα (καθολικὸ μονῆς Ὁσίου Λουκά, Δαφνί, Ἁγία Σοφία Μονεμβασίας) τά τόξα τῶν παραθύρων εἶναι λίγο ψηλότερα ἀπό τήν γένεση τοῦ ἡμισφαιρίου.

23. Bouras, ὀ.π., καί ὁ ἴδιος, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Βεόγραδ 1988, σ. 273, πίν. εἰκ. 3.

24. H. Hallensleben, Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymbria), Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, F. W. Deichmann gewidmet, Bonn 1986, σ. 35-46.

25. S. I. Curić, εἰς: Oxford Dictionary of Byzantium, I, Oxford 1991, σ. 279, 280, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καί ὁ ἴδιος εἰς: The Byzantine Legacy in Eastern Europe, New York 1988, σ. 71, 80, σημ. 61-65.

26. Βλ. E. Stikas, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, BZ 51 (1958), σ. 100-112. Ὁμοῖα παραδείγματα στήν σ. 102. Γιά τήν χρονολόγησή του κωδωνοστασίου βλ. ὀ.π., σ. 105, 108.

27. M. M., IV, 1871, σ. 56-57. Τό ἔγγραφο εἶναι τοῦ ἔτους 1232, ἀλλά σαφῶς δηλώνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος κτίσθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ δωρητῆ.

28. Ch. Bouras, ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), σ. 32 καί ὁ ἴδιος, Church Architecture, ὀ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 274.

29. H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos, Washington D.C. 1978, σ. 2 (κάτοψη), σ. 20, πίν. 97, 99.

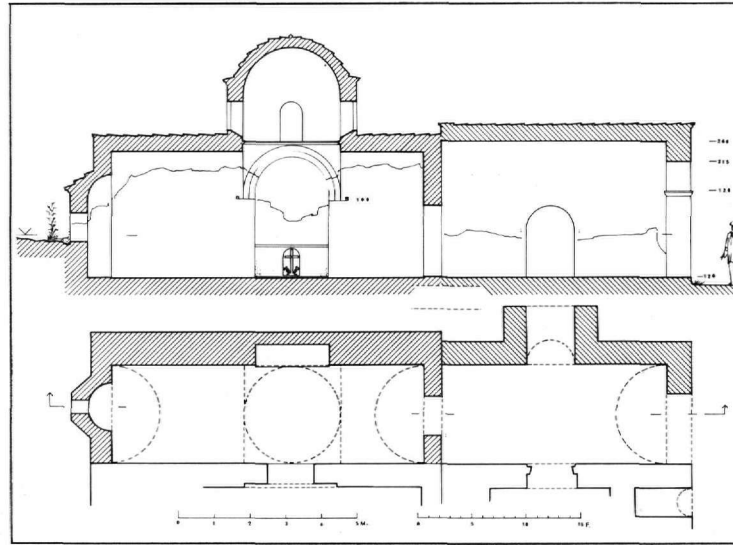
Προκειμένου νά αναχρονολογηθεί ὁ νάρθηξ-λιτή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς³⁰ ἔχουν γίνει ἤδη ὀρισμένες μορφολογικές παρατηρήσεις καί συναφεῖς συσχετισμοί.

Ὁ τροῦλλος ἀκολουθοῦσε τήν μορφή ἐκείνων τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ 11ου καί τοῦ 12ου αἰῶνος, πολυγωνικός, μέ ὀριζόντιο πιθανότατα τό γεῖσο καί χαμηλές τίς ἀναλογίες: στίς γωνίες ἔχει ἡμικίονες ἀπό μικρούς σφονδύλους ἀπό λαξευτό πωρόλιθο καί λεπτά τοῦβλα. Ὁ τροῦλλος ἔχει ἤδη συσχετισθεῖ μέ ἐκεῖνον τῆς Ἁγίας Σοφίας (Ἐπιφανείας) Μονεμβασίας³¹ καί ἐμμέσως τοῦ Δαφνίου, ὡς πρός τοῦς ἡμικίονες ὁμοίως θυμίζει τήν Παντάνασσα τῆς Γερουμάνας³² καί τόν Ἅγιο Γεώργιο, ἡσυχαστήριον τοῦ Ὁσίου Μελετίου³³. Ὡς πρός τήν ἐντεχνη λάξευση τῶν σφονδύλων θυμίζει ἀκόμα τό καθολικό τῆς Ἁγίας Μονῆς Ναυπλίου³⁴.

Παρά τήν ἀβεβαιότητα γιά τήν αὐθεντικότητα ὀρισμένων μελῶν, πολλά στοιχεῖα τοῦ μνημείου διακρίνονται γιά τήν καθαρότητα τῆς μορφῆς, πού ὀφείλεται στήν ἰκανότητα τῶν λιθοξόνων: εἶναι τά λοξότμητα γεῖσα, οἱ λοξότμητες ὀριζόντιες ζώνες, τά τόξα ἀπό θολίτες μέ ἀφανεῖς τοῦς μεταξύ τους ἀρμούς καί ἡ σχεδόν ἰσοδομη τοιχοποιία τῶν παραστάδων τοῦ πυλῶνος. Ὅλα αὐτά θυμίζουν τόν ἄλλο ναό τῆς Βοιωτίας, τόν Ἅγιο Νικόλαο στά Καμπιά, τυπικό μνημεῖο τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἀλλά στήν Ζωοδόχο Πηγή, ὡς πρός τίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες ὑπάρχει καί ποικιλία: ἐφαρμόζονται συγχρόνως τόσο τό πλινθοπερὶκλειστο σύστημα ὅσο καί τό ἄλλο ἀπό ἡμιλαξευτούς λίθους καί ὀριζόντια τοῦβλα στήν πλήρωση τῶν μεταξύ τους κενῶν³⁵ (Εἰκ. 7). Ὁ διαχωρισμός τῶν διαφόρου ὑψῆς τοιχοποιῶν μέ ὀριζόντιες πώρινες ζώνες ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ἢ τοῦ 13ου αἰῶνος³⁶.

Τό μοναδικό κεραμοπλαστικό κόσμημα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου εἶναι τά δισέπιλον πού περιθέουν μεταξύ καμπύλων, λεπτῶν τοῦβλων τό κύριο τόξο τοῦ πυλῶνος. Τά δισέπιλον δέν εἶναι γωνιώδη· πιθανότατα πλάσθηκαν μέ τήν βοήθεια εἰδικοῦ τύπου καί τοποθετήθηκαν μέ ἀκρίβεια. Ἡ χρήση δισέπιλον³⁷ γιά τήν ἀνάδειξη μεγάλων τόξων τῶν ὄψεων ἐκτείνεται στόν 12ο καί ἐν μέρει στόν 13ο αἰῶνα, ἀπό τήν Σωτήρα τοῦ Χριστιάνου³⁸ ἕως τήν Κοίμησι τοῦ Μέρμπακα³⁹.

Τό ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο τόξο ἀπό πώρινους θολίτες τῆς βορείας εἰσόδου δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ τεκμήριον ὀψιμότητος, δεδομένου ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοίῳ του στήν Ἁγία Μονή Ναυπλίου (1149). Στόν Ταξιάρχη Καλυβίων Καρύστου⁴⁰ καί στήν μονή τοῦ Θεολόγου Πάτμου⁴¹ ὑπάρχουν ἐπίσης τόξα ὀξυκόρυφα, κτισμένα πρό τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως. Τά μαρμάρια θυρώματα τῶν τριῶν εἰσόδων τοῦ νάρθηκος, in situ ἢ μετακινήμενα, ἀκολουθοῦν τά καθιερωμένα⁴² τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 11. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Τά νότια παρεκκλήσια σέ κάτοψη καί τομή. Ἀναπαράσταση.

Στόν χώρο τῆς μονῆς σώζεται ἰκανός ἀριθμός ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θραυσμάτων, ἀπό λευκό συνήθως μάρμαρο, τά ὁποῖα προέρχονται εἴτε ἀπό τό κατεστραμμένο καθολικό εἴτε ἀπό περισυλλογή μέ σκοπό τήν ἐπαναχρησιμοποίηση. Τά μέλη αὐτά, κατά κανόνα, εἶναι σέ κακή κατάστασι διατηρήσεως, δεδομένου ὅτι ἔχουν ὑποστει σκόπιμες ἀπολαξεύσεις, θραύσεις καί ἀσβεστάματα σέ δευτέρη χρήση τους. Μερικά ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματώθηκαν κατά τίς ἐργασίες τῶν ἐτῶν 1890-1901 στόν νάρθηκα, στόν περίβολο ἢ στά κελλιά τοῦ συγκροτήματος. Στήν παλαιά δημοσίευση τοῦ Ἄ. Ὁρλάνδου δίδονται φωτογραφίες ἢ σχέδια ἐπτά ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν⁴³ μέ συνοπτικές ἀναφορές ἐντός τοῦ κειμένου καί χρονολόγησι στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἢ στόν 11ο αἰῶνα. Ἐδῶ ἀκολουθεῖ ὄχι πλήρης κατάλογος⁴⁴, ἀλλά παρουσίασι τῶν σπουδαιότερων καί καλύτερα διατηρημένων ἀπό τά γλυπτά αὐτά, πέραν ὄσων δημοσιεύθηκαν στό Ἄρχεῖον, τά ὁποῖα μέ κριτήριον τά θέματα καί τήν τεχνολογία τους, θά μπορούσαν πράγματι νά χρονολογηθοῦν, ὄλα σχεδόν, στόν 11ο αἰῶνα.

Ἀπό θωράκια τέμπλου ἔχομε τρία κομμάτια: Τό πρῶτο (ἐνσωματωμένο πάνω ἀπό τήν εἰσοδο τοῦ νάρθηκος) ἔχει πλάτος μόνον 28 ἐκ. καί σωζόμενο ὕψος 43 ἐκ. (Εἰκ. 8). Κοσμεῖται μέ τριπλές ταινίες πού περιβάλλουν ἀστεροειδεῖς ρόδακες σέ κύκλους καί θυμίζει ὁμοία παραδείγματα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά. Τό δεύτερο, στρωμένο στό νεωτερικὸ δάπεδο τοῦ προστώου καί πολύ φθαρμένο, εἶχε πάλι τριπλές ταινίες

πού σχημάτιζαν ρόμβο και κύκλους στις γωνίες. Τό αρχικό του πλάτος θά ήταν 45-50 εκ. Τό τρίτο προέρχεται από τό πλαίσιο θωρακίου και στολιζόταν επίσης μέ τριπλές ταινίες πού σχημάτιζαν εμπλεκόμενους κύκλους.

Τρία μικρά τεκτονικά κιονόκρανα, περίπου ίσομεγέθη, προέρχονται ίσως από ένα κιβώριο. Οί τετράγωνοι άβακές τους έχουν πλευρές 22-23 εκ., τό συνολικό τους ύψος είναι 16-18 εκ. και κοσμούνται μέ διαφορετικό θέμα σέ καθεμιά από τίς τέσσερις πλευρές τους. Τοῦ ενός κιονοκράνου, τοῦ καλύτερα σωζομένου, έχει δώσει φωτογραφία ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος⁴⁵. Τά άλλα δύο έχουν αποστρογγυλωθεῖ ἀπό τίς πυρκαγιές και τά κτυπήματα, τά θέματα ὁμως πού τά στόλιζαν διακρίνονται ακόμα: φύλλο ἀκάνθης, ίσοσκελής σταυρός και ζεύγος κυπαρισσιῶν στό πρώτο· φύλλο ἀκάνθης, ἄστεροειδής ρόδαξ και δύο πτηνά σέ περιρραντήριο στό δεύτερο. Μεταξύ τῶν διασπάρτων μελῶν διακρίνονται και δύο κομμάτια ἀπό κυματοφόρους σταθμούς θυρωμάτων, μήκους 72 και 67,5 εκ.· τό δεύτερο προέρχεται ἀπό τό κάτω μέρος τοῦ μέλους (Εἰκ. 9). Διακρίνονται επίσης δύο θραύσματα⁴⁶ ενός κοσμητή ὕψους 13 εκ. μέ καρδιόσχημα φύλλα, σχηματιζόμενα ἀπό ἡμιανθέμια. Σώζονται επίσης ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων, ἐνσωματωμένα

38. E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 26, 51. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στόν 11ο αἰῶνα μπορεῖ ίσως νά ἀναθεωρηθεῖ.

39. G. Hadji-Minaglou, L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada), Paris 1992, σ. 125-126. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ μετά τά μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος (δ.π., σ. 132) μπορεῖ επίσης νά ἀναθεωρηθεῖ.

40. Στό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρά τήν Κάρυστον, ΑΕΜ Η' (1961), σ. 227, εἰκ. 14-16.

41. Χ. Μπούρας, Ἀρχιτεκτονική, Οἱ Θεσαυροί τῆς Μονῆς Πάτμου, Ἀθήναι 1988, σ. 27, σημ. 12.

42. Βλ. διατομή ὀρθοστάτου εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 172, εἰκ. 15.

43. Εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 164, 166, εἰκ. 3, σ. 165, εἰκ. 4 και 5, σ. 169, εἰκ. 6, εἰκ. 7, εἰκ. 12, σ. 170, εἰκ. 13, σ. 172, εἰκ. 15. Γιά τό θέμα τῶν δύο πτηνῶν σέ λυροειδές πλαίσιο, τό ὁποῖο κοσμεῖ τό κιονόκρανο ἀμφικιονίσκου τῶν εἰκ. 4, 5, βλ. Χ. Μπούρας, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΓ' (1985-86), σ. 74, ἀριθ. Δ 665.

44. Τά μέλη είναι ἐν συνόλῳ 38.

45. ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 166, εἰκ. 7.

46. Τό ένα χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρο παραθύρου στό νεωτερικό ἱερό και έχει μήκος 37 εκ. Τό δεύτερο μεταξύ τῶν διασπάρτων έχει μήκος 51 εκ.

Εἰκ. 12. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Ὁ φυλλοφόρος σταυρός τῆς σαρκοφάγου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου.

30. Βλ. ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ' (1977-79), σ. 22 κ.ε.

31. Ε. Στίκας, Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐπί τοῦ Κάστρου τῆς Μονεμβασίας, ΛακΣπουδ 8 (1986), σ. 320.

32. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 141, εἰκ. 3, σ. 142.

33. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου και τά παραλαύρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 46, εἰκ. 3.

34. Α. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 226-227, πίν. XI.4-6, και Χ. Μπούρας, Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις, Ἀθήναι 1965, σ. 65, 66, πίν. 23α.

35. Ὅπως στούς ναούς: Σωτήρα Ἀμφίσης, Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἀνδρου, ναό στίς Νῆες Σούρπης Μαγνησίας, Ταξιάρχη Δάγλα Μαρκοπούλου (νοτία πλευρά), Μεταμόρφωση και Κοίμηση στό Μούλκι Σαλαμίνος κ.ά. Σχετικῶς βλ. και Π. Βοκοτόπουλος, Βιβλιοκρισία, Ἑλληνικά 32 (1980), σ. 379.

36. Ὅπως λ.χ. στόν Ἅγιο Γεώργιο Ἀνδρούσης, στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά Γαλατισίου και στόν Ἅγιο Δημήτριο κοντά στό χωριό Ἅγιος Εὐβοίας (στό τελευταῖο ὁ χωρισμός πραγματοποιεῖται μέ ὀδοντωτή ταινία).

37. Στήν γνωστή παλαιότερη βιβλιογραφία γιά τά δισέπιλον ἄς προστεθοῦν Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1979, σ. 50, 162, Τσουρῆς, δ.π. (ὑπόσημ. 14), σ. 119-120, σημ. 338-355.

σήμερα στην πύλη του περιβόλου, πεσίσκοι μαρμαρίνου τέμπλου, θραύσματα από παλαιοχριστιανικών χρόνων ιωνικό κιονόκρανο και επίθημα, καθώς και άλλα θραύσματα μελών, αδιάγνωστα.

Τήν πάρινη πλάκα ήλιακού ώρολογίου που έχει εντοιχισθεί στην νοτία πλευρά του νάρθηκος⁴⁷ στολίζει σε κύκλο πυκνός διπλός βλαστός σε χαμηλό ανάγλυφο. Η τεχνοτροπία του τό άπομακρύνει από τά προηγούμενα γλυπτά και θυμίζει παλαιολόγια έργα. Τρία άποτμήματα έπιστυλίου τέμπλου τέλος (Εικ. 10), ενσωματωμένα στην νοτία πλευρά του πυλώνος (για τά όποια έγινε ήδη λόγος), έχουν σε ζωηρό ανάγλυφο τά μέν δύο άετούς με άνοικτές πτέρυγες, τό δέ τρίτο γρύπα. Πρόκειται για έργα πολύ καλής τέχνης, «διπλεπίπεδα» ως πρός τήν τεχνική, τυπικά του 12ου αιώνας⁴⁸. Η ιδιότυπη στάση των άετών θυμίζει τό ίδιο θέμα σε έπιστύλιο του Μουσείου Μυστρά⁴⁹. Παραμένει πάντως πρόβλημα ποιά ήταν ή θέση ενός έπιστυλίου τέμπλου του 12ου αιώνας στην μονή της Ζωοδόχου Πηγής.

Τό σχέδιο Όρλάνδου δίνει σε κάτοψη τήν γενική διάταξη των παρεκκλήσιών που προσκολλήθηκαν στό καθολικό. Μιά πληρέστερη όμως εξέτασή τους είναι άπαραίτητη.

Τό πρώτο παρεκκλήσιο καταλαμβάνει όλόκληρο τό μήκος του κυρίως ναού και ήταν προφανώς θολοσκεπές (Εικ. 11). Η πρός τά βόρεια στήριξη των θόλων του γινόταν άπ' ευθείας επί του νοτίου τοίχου του καθολικού που έχει κατεδαφισθεί και έτσι δέν έχομε στοιχειά της. Η νοτία όμως πλευρά διασώζει τεκμήρια για μία ίκανοποιητική άναπαράσταση του παρεκκλησίου.

Ό Ό. Α. Όρλάνδος είδε τόν νότιο τοίχο του όλόκληρο, σε ύψος 3,50 μ., και τό άρκοσόλιο άκέραιο⁵⁰. Σήμερα μέγα τμήμα του άρκοσολίου έχει καταρρεύσει και ό τοίχος σε ελάχιστα σημεία φθάνει σε ύψος τά 3 μ. Σώζονται όμως άφ' ενός οι γενέσεις του τόξου του άρκοσολίου και άφ' έτέρου οι ύποδοχές των ξυλίνων έλκυστήρων των δύο έγκαρσίων τόξων.

Τό τετράγωνο άκριβώς σχήμα τό όποίο διαμορφώνεται από τά τόξα αυτά, ούδεμία άμφιβολία άφήνει ότι ή κάλυψη στό μεσαίο τμήμα του παρεκκλησίου γινόταν με τρούλλο και όχι με μία «...έγκαρσία καμάρα τοποθετηθείσα κατά προέκτασιν της έγκαρσίας καμάρας του κυρίως ναού...», όπως πίστευε ό Ό. Α. Όρλάνδος⁵¹ και ή όποία θά έπρεπε να είναι κατά πολύ ψηλότερα. Δεδομένου ότι οι γενέσεις των τόξων είναι σε ύψος από τό δάπεδο 2,20 μ. περίπου και ότι τό άνοιγμα της καμάρας είναι 2,72/2,74 μ., ή άκτίνα της έφθανε τό 1,36 μ. και τό έλεύθερο ύψος του έσωραχίου της τά 2,20 + 1,36 = 3,56 μ. από τό δάπεδο. Τά υπόλοιπα στοιχειά της άναπαράστασης της Εικ. 11, δηλαδή ή μορ-

φή και τό ύψος του τρούλλου, καθώς και του άνω μερους της μικρής κόγχης του ιερού είναι ύποθετικά. Η άντιστοιχία πάντως του τρούλλισκου του παρεκκλησίου με τήν νοτία κεραία του καθολικού θά παρουσίαζε αισθητικό ενδιαφέρον.

Τό δυτικό παρεκκλήσιο, που άποτελεί επέκταση του προηγούμενου, σώζεται σε χαμηλά έρείπια. Διατηρείται όμως τό επικράνο της άριστερά στον είσερχόμενο παραστάδος, με τό όποίο ύπολογίζεται τό ύψος της τοξωτής του εισόδου τουλάχιστον στά 3,35 μ. περίπου από τό δάπεδο. Η γενέση του τόξου της διακρίνεται πολύ καλά. Τό μεγάλο μέγεθος του άνοιγματος και ή ύπαρξη λοξοτμήτων επικράνων επιτρέπουν τήν ύπόθεση ότι εδώ δέν ύπήρχαν θυρόφυλλα και ότι τό δυτικό αυτό πρόσκτισμα ήταν ένας άνοικτός προθάλαμος, πράγμα που συμφωνεί με τήν ιδιοτυπία του νοτίου του άνοιγματος (καμαροσκεπαστος πυλών;). Σε περίπτωση πάντως που τό δυτικό αυτό διαμέρισμα στεγαζόταν με καμάρα, θά έπρεπε έσωτερικώς να φθάνει σε ύψος τουλάχιστον 3,80 μ. από τό δάπεδο.

Τό βόρειο παρεκκλήσιο δέν παρέχει στοιχεία για μία άναπαράστασή του.

Τό γεγονός ότι τό νότιο παρεκκλήσιο ξεπερνά σε μήκος τόν κυρίως ναό άποτελεί μίαν ένδειξη ότι κτίστηκε μετά τήν άνέγερση του νάρθηκος-λιτής. Έτσι ή ύπόθεση του Όρλάνδου ότι εδώ είχε ταφεί ό κτήτωρ της μονής χάνει σε βαρύτητα. Η ψευδοσαρκοφάγος του άρκοσολίου είναι πάντως μία από τίς λίγες που σώζονται κατά χώραν⁵². Κατασκευασμένη από ίώδη άσβεστόλιθο (του λατομείου Κακονησκήρι) έχει τόν συνήθη τύπο σαρκοφάγων με σταυρό κάτω από τόξο (Εικ. 12), κατά τόν άξονα⁵³. Δυστυχώς ή πλάκα έπικάλυψας, ή όποία τήν συνόδευε, έχει χαθεί.

Ό Ό. Α. Όρλάνδος⁵⁴ είχε διατυπώσει τό 1935 τήν άποψη ότι ή μονή της Ζωοδόχου Πηγής παρά τό Δερβενοσάλεσι ταυτίζεται με τήν μονή της Θεομήτορος, τήν όποία έκτισε ό όσιος Μελέτιος⁵⁵. Τήν άποψη υιοθέτησε και ό Koder⁵⁶. Μιά σειρά νέων παρατηρήσεων άσφαλώς τήν ενισχύει:

Τά δύο καθολικά, του Όσίου Μελετίου και της Ζωοδόχου Πηγής, είναι του ίδιου άκριβώς τύπου (σταυροειδείς τρούλλαϊοι σύνθετοι τετρακίονιοι), με τρεις εισόδους πρός τόν νάρθηκα, με τό ίδιο άκριβώς έσωτερικό πλάτος των 7 μέτρων και τό ίδιο σχεδόν μήκος (8,50 μ. τό πρώτο και 8,70 μ. τό δεύτερο). Και στις δύο περιπτώσεις άφ' ενός μέν οι άρχικοί τους νάρθηκες κατεδαφίστηκαν κατά τόν 12ο αιώνα, προκειμένου στην θέση τους να άνεγερθούν ευρύτερες λιτές, άφ' έτέρου δέ τρούλλαϊα μονόκλιτα παρεκκλήσια προσκολλήθηκαν στην νοτία πλευρά τους.

Η άποδοχή της ύποθέσεως του Ό. Α. Όρλάνδου έρμηνεύει τήν όμοιότητα των δύο άρχικών καθολικών, όχι

δμως ικανοποιητικά και τό γεγονός ότι επί μία εκατο-
νταετία είχαν τήν ίδια οικοδομική εξέλιξη. Είναι όμως
άξια προσοχής και μία τεχνική λεπτομέρεια πού συνδέ-
ει τά ιδρύματα του όσιου Μελετίου μέ τήν εξεταζομένη
μονή: Ἡ χρήση λίθου από τό ίδιο λατομεῖο.

Τό ζήτημα τῶν ἐν ἐνεργεία λατομείων κατά τήν μέση
βυζαντινή περίοδο, σέ συσχετισμό μέ τήν εὐρυτάτη
ἐπαναχρησιμοποίηση (ιδίως στήν Ἑλλάδα) ἀρχαίους
οικοδομικοῦ ὕλικου, παραμένει ανεξερεύνητο⁵⁷. Τό πέ-
τρωμα από τό λατομεῖο, παρά τό χωριό Κακονισκή-
ρι⁵⁸, μέ τό χαρακτηριστικό ἰώδες χρῶμα του⁵⁹ ἀνα-
γνωρίζεται στό καθολικό του Ὁσίου Μελετίου⁶⁰, στό
παραλαύριο τῆς Παναγίας⁶¹, στό εὐκτήριον του Σωτή-
ρος⁶², ἀλλά και στήν μονή Ζωοδόχου Πηγῆς στήν
στρώση του καθολικοῦ και στήν σαρκοφάγο του πα-
ρεκκλησίου.

Ἡ ὀνομασία Ζωοδόχος Πηγῆ, ἀσφαλῶς νεωτερικῆ⁶³,
ἀπηχεῖ πιθανότατα τήν ἀρχική, τῆς μονῆς τῆς Θεομή-
τορος. Ἡ διασύνθεση του νέου ὀνόματος του γειτονι-
κού χωριοῦ Πύλη μέ τά Πιληνά του κτηματολογίου
τῶν Θεβῶν⁶⁴ εἶναι μάλλον ἄστοχη, ἀλλά και δέν συμ-
βάλλει στήν ἔρευνα γιά τήν ἱστορία τῆς ὑπό ἐξέτασιν
μονῆς. Τό ὄνομα «μονή τῆς Στέρνας», τό ὁποῖο ἀναφέ-
ρει ὁ Γ. Τσεβᾶς⁶⁵, ξαναβρίσκεται σέ ἐπιγραφές δύο
ὄρειχαλκίων μανουαλιῶν τῶν ἀρχῶν του αἰῶνος, πού
σῶζονται ἀκόμα στήν μονή. Ἄλλά οὔτε και αὐτή ἡ
ὀνομασία δέν ἔγινε δυνατόν νά συνδεθεῖ μέ κάποια
μεσοβυζαντινή γραπτή πηγῆ και νά διαφωτισθεῖ ἔτσι
ἡ ἱστορία του ἐξεταζομένου μνημείου.

47. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 170, εἰκ. 13. Γιά ἡλιακά ὥρολόγια βλ. και
Τσουρῆς, ὁ.π., σ. 69, σημ. 151.

48. Βλ. Laskarina Bouras, *Architectural Sculptures of the 12th
and the Early 13th Centuries in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ'
(1977-79), σ. 63-72.

49. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν.
62.12.

50. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 172-173, εἰκ. 16.

51. Ὁ.π., σ. 127.

52. Ὁ.π., σ. 172-173, εἰκ. 16. A. Grabar, *Sculptures byzantines de
moyen âge*, II, Paris 1976, ἀριθ. 157, σ. 150, πίν. CXXXIIa. Θ.
Παζαράς, Ἐνάγλυφες σαρκοφάγοι και ἐπιτάφιας πλάκες, Ἀθήνα
1988, ἀριθ. 54, σ. 15, 71, 73, 134, 158, πίν. 43, σχέδ. 9. Βλ. ἐπίσης Ch.
Bouras, *Church Architecture*, ὁ.π. (ὕποσημ. 23), σ. 274.

53. Στά παραδείγματα πού παραθεῖται ὁ Θ. Παζαράς, ὁ.π., μπορεῖ
νά προστεθεῖ ἡ δεύτερη σαρκοφάγος τῆς μονῆς Πετράκη (μέ ἐπερ-
γασία του σταυροῦ και ἐπαναχρησιμοποίησή της κατά τήν τουρκο-
κρατία).

54. Εἰς ABME A' (1935), σ. 177-178.

55. Κατά τόν βίο του όσιου. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπού-
λου, Ὁ Ὁσιος Μελέτιος ὁ νέος, Ἀθήνα 1968, σ. 80.

56. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Wien 1976, σ.
188, 284.

57. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σ. 24.

58. Ἡ και Κακονισκήρι, σήμερα Πάνακτον.

59. Κατά τόν Ἀ. Ὁρλάνδο (ABME E' (1939-1940), σ. 52) «Ὁ λίθος
οὗτος εἶναι ἐπιδεκτικός στιλβώσεως... λαμβάνει δέ τότε βαθυπόρ-
φυρον χρῶμα».

60. ABME A' (1935), σ. 173, σημ. 1.

61. ABME E' (1939-40), σ. 108.

62. Ὁ.π., σ. 52.

63. Βλ. Δημ. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγῆ, ΑΔ 26 (1971),
Μελέται, σ. 201-202.

64. Βλ. Nicholas Svoronos, *Le cadastre de Thébes*, BCH 83
(1959), σ. 13, 55.

65. Γεώργιος Δ. Τσεβᾶς, Ἱστορία τῶν Θεβῶν και τῆς Βοιωτίας
ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, Β', Ἀθήνα 1928, σ.
48.

Ch. Bouras

RE-EXAMINATION OF THE KATHOLIKON OF THE ZODOCHOS PEGE MONASTERY, DERVENOSALESİ

Previous studies on the architecture of the katholikon of the monastery of Zoodochos Pege (Life-Giving Spring) near the village of Pyle, formerly Dervenosalesi, in Boiotia (Orlandos 1935; Bouras 1977-79) were not sufficiently complete. Here, an attempt has been made to present a new study of the monument, one of the most important middle Byzantine monasteries in mainland Greece.

The main church of the Zoodochos Pege is in ruins, while the spacious narthex (lete) underwent in 1890 a makeshift repair and conversion into a self-contained church. Various extant elements allow an approximate reconstruction of the main church (domed four-column inscribed cross) and a much more certain one of the narthex-lete. It is also possible to reconstruct two sepulchral side-chapels built a little later than the main building, on the south side of the katholikon.

The narthex-lete is one of the very few pseudo-octagon monuments of the middle Byzantine period and bears witness to the attempts to renew church interior during

the Comnenian period. The form of the façade with two tombs on either side of the entrance indicates that the founders, who were probably interred wherein, wished to give posthumous prominence to themselves. The formal features of the narthex place it in the 12th century, and certain elements (such as the impressive pylon on the west side which may have originally been the lower part of a bell tower) are of particular interest.

Various architectural members of white marble, now in bad condition and scattered around the grounds of the monastery or included in the more recent walls, can on stylistic grounds be dated to the 11th century. They come mostly from the main church. Very few belong to the 12th century.

There are many specific similarities between our monument and the katholikon of Hosios Meletios on mount Kitheron. This goes to support the view held by A. Orlandos that the monastery of the Zoodochos Pege is none other than the monastery of the Virgin «τῆς Θεομήτορος» which Hosios Meletios himself erected, according to information provided by his Synaxarion.